

Kiss György Árpád*

Kapcsolatok egy virtuális világban – Vázlat a munka során átalakuló kapcsolatokról

Szubjektív bevezető

Az Ünnepelettel való kapcsolatom kialakulása, barátságom, azt hiszem, mindkettőnk számára hirtelen jött, mondhatni, minden előzmény nélküli. Annak ellenére megmaradt, hogy másképpen közelítünk bizonyos problémákhoz, feladatok megoldásához. Erről elég annyit mondanom, hogy én nem vagyok annyira rendezett, szervezeti ember, mint ő. E tanulmány témájának kiválasztásánál sok mindenre gondoltam, de Kis Norbert személyisége és az ötvenes szám egyre gyakrabban juttatta eszembe a saját ötven évvel ezelőtti világomat, amely – úgy érzem – egyre inkább eltűnőben van. Ötven évvel ezelőtt kezdtem el egyetemi tanulmányaimat egy nagyon összetartó, egymást becsülő és szerető közösségben. Többször fogom használni ezt a kifejezést: egy valóságos „közösségben”. Valóságos barátaim voltak, valóságos bulikba jártunk, valóságos tanórákon vettünk részt, olyan professzoroktól tanultunk, akiket valóságosan, feltétel és érdek nélkül tiszteltünk, valóságos zenétet hallgattunk. Emlékeim szerint valóságos környezetünk tökéletesen kitöltötte világunkat, eszünkbe sem jutott valamilyen más világot keresni, pótcselekvésbe menekülni. Egyszerűen örültünk annak, hogy élünk, és így élünk. Természetesen ma visszatekintve már látom naivitásunkat, bizalmunkat egymás és mások iránt annak ellenére, hogy a kor szellemének megfelelően kialakult bennünk egyfajta védekezési mechanizmus. Igaz, hogy lehetőségünk sem nagyon volt ebből a világból kilépni, napjainkra utalva, a technológiai eszközök sem álltak rendelkezésre.

Aztán sokan elszakadtunk egymástól, a mi közösségünk nem várta meg a rendszerváltozást a szétszóródással – a kézzelfogható valóságban távol voltunk egymástól, de ez nem jelentett számunkra különösebb problémát: kapcsolataink továbbra is a valóság részei voltak, és nem csak annak tűnők. Később egyre

* Egyetemi tanár (Nemzeti Közszerológiai Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar).

gyakrabban kerültünk olyan helyzetbe, amikor felsejlett a valóság mögött – aztán helyette – egy másik „valóság”, és ehhez nem kellett különféle technológiai eszközök. Bizonyos fokú manipuláció igen, és kellett továbbá a manipulációk megértése, kezelése, szükség esetén elhárítása. És egyre gyakrabban kellett dönteni arról – kisebb-nagyobb ügyekben –, hogy melyik világban akarunk élni: a valóságosban vagy a virtuálisban, amely nagyon hasonlított a valóságoshoz.

Ez, életünk környezetének változásai közül, csak az első lépcső volt, amelyet eleinte nem vettünk komolyan, nem tartottunk károsnak, legfeljebb kellemetlennek. Ugyanúgy dolgoztunk, szerettünk, szórakoztunk, hallgattunk zenét, néztünk filmeket, jártunk színházakba, egy-egy előadásért akár a fél országot átutazva. Aztán azt vettem észre, hogy egyre kevesebb filmet nézek, az új és újabb zenék nem érdekelnek, kezdek egyre konzervatívabb lenni, visszanyúlni a múltba, egyre kevesebb emberrel akarok találkozni, és egyre inkább bezárkózom. Pedig körülöttem, körülöttünk robbant az információ mennyisége és minősége is. A technológia – már ami a rendelkezésemre állt – rendkívül csábító volt, de manapság az információ korlátozására, szűrésére törekszem. Teszem ezt mindenfajta információval, hatással és egyre gyakrabban az emberekkel is. Lehet, hogy ez szükséges, és talán hasznos is, de a lényemmel ellentétes.

Ezért örülök annak, hogy valami – és talán nekem nem is olyan kevés – megmaradt a valóságból, a valóságos barátságokból. Sokat gondolkodtam, hogy miért ragaszkodom a valósághoz, és miért taszít a virtuális valóság. Az egyik magyarázat az lehet, hogy a valóságban nevelkedtem, abban nőttem fel. Ez a magyarázat azonban nem elégít ki engem sem. A másik magyarázat talán, hogy a valóságban – különösen egy másik ember magatartásában – mindig megpróbálom megkeresni az okot, a miértet. Általában sikerül számos dolgot megfejteni, és ha nem is fogadom el, de legalább értem, vagy részben értem cselekvése eredetét. A virtuális valóságnál ilyen vizsgálatnak nincs sok értelme, nem is vágnék bele, elbuknék. Talán nem is lehet motivációt találni, mert az is virtuális...

Az alábbiakban eddigi kutatásom fő területéhez kapcsolódóan, a munka különböző aspektusait vizsgálom, alapvetően nem a jogász szemével. Arra keresek választ, vagy inkább választöredékeket, hogy a munka átalakuló környezete, megítélése mennyiben változtatja meg az emberi kapcsolatokat, barátságokat, közelebb hoz-e bennünket egymáshoz, vagy éppen eltávolít, elszigetel.

A munka méltósága

A Brill kiadványtallat gondozásában 2013-ban jelent meg Catharina Lis és Hugo Soly monográfiája *Worthy Efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre-Industrial*

Europe címmel.¹ A lebilincselő könyv bevezetője is elgondolkodtató. Az anyaggyűjtés, a kutatás fáradtságos folyamatában a szerzőktől barátaik, rokonaik gyakran kérdezték, hogy valójában mit csinálnak, mi értelme van ennek a kutatásnak. Egyáltalán munkának lehet ezt a tevékenységet nevezni? Továbbá, ha ennyit ülnek a könyvtárszobákban, mikor és mennyi időt töltenek valóságos munkával?² A szerzők ekkor döbrentek rá, hogy a munkának napjainkra sem alakult ki egyértelmű definíciója, illetve értékelése. Olvasva Lis és Soly sorait eszembe jutott egy régi történet: a gyerekektől megkérdezték, mi a szüleik munkája. A lányom közölte, hogy jogász vagyok, tanítok az egyetemen, de valójában elég sokat ülök az asztalnál, és meglehetősen sokat olvasok és írok is. Vajon mit gondolt ő erről? Elfogadta-e ezt valóságos munkának, vagy pedig egy viszonylag kényelmes melléktevékenységnek tekintette? Mennyire vette ezt ő akkor komolyan?

Ezen az emlékképen akkor is mosolyogtam, és most is derűvel tölt el, de azért ott motoszkál bennem a kérdés, hogy egy nagyobb közösség, adott esetben társadalom milyen munkákat tart valóságnak, mely munkákhoz kapcsol értékképzetet, egyáltalán melyiket tartja érdeminek, méltónak. A munka történetét nézve egyre inkább úgy gondolom, hogy a munkatevékenység a társadalom megítélése szempontjából mindig két részre tagozódott: egy valóságos, kézzelfogható, mintegy prompt hasznosítható munkára és egy nehezen megfogható, szinte körülíratlan foglalkozásra, amely több korszakban igazán nem minősült valóságos munkának. Azt is lehetne mondani, hogy virtuális volt abban az értelemben, hogy a külső szemlélő számára értelmetlen volt, vagy talán nem is létezett, mégis a valóságos munka látszatát keltette. Más megfogalmazásban, volt és ma is van egy elvárt, megkövetelt, mondhatni, idealizált munka, és van az eszméktől mentes, az objektíve szükséges munka, amely nélkül nincs gazdaság, társadalom.

A valóság és a státuszállapot

A kategorizálás azonban korántsem ilyen egyszerű. Léteztek olyan munkák, amelyek a társadalom, a gazdaság számára fontosak voltak, de a munkát végző személyek a megítélésük, az adott közösségben elfoglalt helyük miatt megbecsülést nem élveztek. Tipikusan ilyennek volt tekinthető a rabszolgák által végzett munka, akik nem jogalanyok, hanem jogtárgyak voltak a jogügyleti forgalomban. Annak ellenére, hogy bizonyos korszakokban ez a státuszállapot jogilag hosszabb ideig nem okozott problémát a gazdaságban, a virtuális jogtárgyszerep erodálta

¹ Catharina Lis – Hugo Soly: *Worthy Efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre-Industrial Europe*. Leiden, Brill, 2012. 664.

² Uo., 1.

a tulajdonos és az élő munkavégző kapcsolatait, ugyanis tartósan nem lehetett tulajdonnak, jogtárgynak tekinteni azt, ami/aki valójában nem az.

Kijelenthető, hogy ugyan a gazdaság jószerével rabszolgamunkán alapult, ez a konstrukció eredendően nem illett bele a képhe. Ezt a következők támasztják alá. Mindenekelőtt a rabszolgamunkán alapuló gazdaságot sem értelmezhetjük a mai jelentésében. A rabszolgamunka gyümölcsét mindenki a saját előnyére, jólétére használta fel, a munka, a munkavégző ebben az összefüggésben teljesen szubjektív értékelésben részesült. Ebből következően az összgazdasági, objektív hatékonyságnak, nyereségnek – mint össztársadalmi fogalomnak – az ismerete nem volt kimutatható. Paul Oertmann megfogalmazása szerint a nép, a társadalom csak mint egymással kapcsolatban alig, vagy nem lévő individuumok összességeként létezett.³ Ebben a kontextusban értékelendő Moses Finley analízise, aki a rabszogatartó, például a római gazdaság minősítésénél éles különbséget tesz a gazdasági tevékenység mennyisége, mértéke és annak minősége között.⁴ A jelzett státusz fokozatosan bomlasztotta a munkát adó és a munkát végző, végső soron a gazdaság és a társadalom kapcsolatrendszerének egészét. Ugyanis ha a munka, annak eredménye fontos, de nincs becsülete, respektje, a gazdaság konstrukciója megroppan. Kérdezhetnénk, hogy akkor miért maradt fenn oly hosszú ideig? Miért nem volt áttörés? Többek szerint az ok a technológiai fejletlenségben, az ennek megfelelő településszerkezetekben, a koncentrált infrastruktúra hiányában keresendő. Az említett áttörés csak a 19. század ipari forradalma által következett be, amelyben kialakult a szabad bér munkához szükséges, személyes „jogállapotbeli” felszabadítás – de ez már egy későbbi történet.

Témám szempontjából a munkavégző státusza a fontos, amely egy valóságos és egy virtuális kapcsolatot teremtett, és ez a kettősség a munkavégzés során még sokáig fennmaradt. Elegendő utalni a feudalizmus státuszviszonyaira és arra a kettősségre, amely a hűbérúr és a hűbéres viszonyát jellemezte. A rabszolga és a jobbágy jogállásbeli különbségén túl nagyobb jelentősége van annak, hogy mindkettő életviszonyainak alakítása akaraton kívül történt, helyzetük egy adott közösséghez való engedelmes tartozástól függött, amelynek tartalmát nem ők határozták meg.⁵

Hogyan hatottak mindezek a virtualitások a munka megbecsülésére és a munkakapcsolatokra? Különösen az európai ókori társadalmakkal kapcsolatban terjedtek el azok a sztereotip nézetek, hogy a munkának nem volt méltósága,

³ Paul Oertmann: *Volkswirtschaftslehre des Corpus Iuris Civilis*. Berlin, Robert L. Prager, 1891. 78–89.; Paul Krüger: *Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts*. München, Duncker & Humblot, 1912. 150.

⁴ Moses Finley: *The Ancient Economy*. Los Angeles, University of California Press, 1973. 25–65.

⁵ Werner Ogris: *Geschichte des Arbeitsrechts vom Mittelalter bis in das 19. Jahrhundert*. *Recht der Arbeit*, 4. (1967), 286–289.

korántsem töltött be olyan szerepet, mint a mai társadalmakban. Ez a képlet sem ennyire egyszerű. A munka megítélését az egyes időszakok gazdaságának állapota és, nem mellékesen, a különböző filozófiák befolyásolták. Gondoljunk Arisztotelésznek a *Nikomakhoszi etikában* a munkáról kifejtett gondolataira, amelyekben azt egyenesen az emberi boldogság forrásaként jelölte meg: „a legjobb és a legtevékenesebb erény szerinti – tevékenysége.”⁶ Hésziodosz *A munkák és napokban* így ír: „Végezd mindig kedvvel a munkád, / évről évre, hogy étellel teljék meg a csűröd. / Gazdaggá tesz a munka, a nyáját is az gyarapítja, / dolgozzál, s jobban kedvelnek az istenek akkor, / és a halandók is, de a lustáktól iszonyodnak. / Nem szégyen dolgozni, de szégyen tétlenül élni. / Dolgozzál, s féltékeny lesz rád, látva a lusta, / hogy vagyond nő, és a vagyonnal jár a dicsőség.”⁷

A római korban Cicero és Marcus Aurelius tételei a munkáról⁸ – az adott körülmények között – valamiféle lassú kiegyenlítődést vagy legalábbis közelítést sejtetnek a szabad emberek és az alacsonyabb rangúak, sőt a rabszolgák bizonyos tevékenységei tekintetében. Ennek oka egyértelműen a társadalom egyes rétegeinek viszonylagos homogenizálódása lehetett (az *ingenuus* és a *libertinus* vonatkozásában), ami legalábbis a magasabb képzettséget, tudást igénylő munkákban a tevékenység és nem a munkavégző társadalmi rangja értékelését hozta magával. A munka megítélését befolyásolták etikai megfontolások, különösen a sztoikus etika és filozófia. Ezek alapján Marcus Aurelius azt hirdette, hogy „semmi munka sem természetellenes”,⁹ és Cicero is azt fejtette ki, hogy a földi élet nem képzelhető el az emberi munka és a kölcsönös segítség nélkül.

A sztoikus filozófia egyenlőségszméje nyilvánvalóan nem vezetett el a társadalmi egyenlőség ideájához – az emberi lét empirikus-antropológiai és idealizált megközelítése körüli ambivalencia tükröződik a kor embermegítélésének problematikájában. Az a tétel viszont, hogy minden egyénnek megvan a maga helye egy adott világrendben, megvan a kijelölt feladata és szerepe, nem csupán a szociális különbségeknek enged teret, hanem legitimizálja a kötelezettségek differenciáltságát is. Lényeges továbbá, hogy maga a munka, a munkavégzés egyre nagyobb szerepet játszott az egyén társadalmi identitásának meghatározásában.

A munka értékelésében és társadalmi helyének meghatározásában a következő jelentős korszak a középkor, Európában pedig a legnagyobb hatású eszme

⁶ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Európa, 1997. I. könyv. 6. pont.

⁷ Hésziodosz: *Istenek születése. Munkák és napok*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest, Magyar Helikon, 1986. 29.

⁸ Marcus Tullius Cicero: *A kötelességekről*. Pest, Hartleben Konrád A., 1857. 19–20.; Marcus Aurelius: *Elmélkedések*. Ford. Huszti József. A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Jan H. Leopold: *M. Antoninus imperator ad se ipsum*. Oxonii, 1908. VI. könyv.

⁹ Uo., 33.

a kereszténység volt. Catharina Lis és Hugo Soly kiemelik, hogy számosan annak a véleményüknek adnak hangot, hogy már a kora kereszténység is a munkát méltatta, szembeállítva a görög–római kultúrával, amely a kétkezi munkát nem becsülte. Ez a korai kereszténység tekintetében nem teljesen helytálló, mert kezdetben szellemi párbeszéd volt az antik filozófia és a kereszténység különböző irányzatainak képviselői között. Továbbá a munka antik megítélése – amint utaltam rá – korántsem egysíkú. Az a felfogás, amely napjaink kereszténységében is fellelhető, nevezetesen, hogy a munka antik megítélésének csak a kereszténység elterjedése vetett véget, azt a célt volt és van hivatva szolgálni, hogy a modern, nyugati civilizáció is a kereszténységben keresendő.

Ennek felerősödése a 19. században egyértelmű, elsősorban a kommunisztikus eszmék és a szekularizáció erősödésében, amelyre az egyháznak valamilyen határozott választ kellett adnia.¹⁰ Jó példa erre Gioacchino Pecci, a későbbi XIII. Leó pápa 1877-ben kibocsátott pásztorlevele.¹¹ Ennek a tanulmánynak nyilvánvalóan nem célja, hogy a kereszténység munkával kapcsolatos nézetét akár csak vázlatosan érintse, néhány megállapítás azonban indokolt. A keresztény egyház érdeklődése a munka iránt magától értetődő. Isten munkája az első a földön, Isten a munkája által jelenti ki magát a világnak. Mivel az ember élete is a munkában teljeseedik ki, a munka Isten szolgálata. Kérdés azonban, hogy mely munkák jelentik Isten megértését és követését. A kereszténység egészen a 19. századig – a leírak miatt – elsősorban a munkáról folytatott diskurzusokat, és nem a munkavégző emberről.¹² A munkának tulajdonították a jámborság, a jótékonykodás erényét. A keresztény közösség azt fogadta be, akinek volt munkája, vagy törekedett valamilyen ismeret elsajátítására.

Ebben a közegben – amelyben az alávetettség dominált – nem az volt lényeges, hogy valaki más embernek is alárendeltje, hanem Isten szolgálata. Továbbá adott munka megítélésénél az egyházat sokkal inkább az érdekelte, hogy ebből a szempontból milyenek a munkavégzők, és kevésbé a munka társadalmi hasznossága. Mindazonáltal ez a megközelítés sem volt kizárólagos, mert bizonyos szellemi és kézműves munkáknál, de főleg kereskedelmi tevékenységeknél azok gazdasági értéke került előtérbe. Ebben egyébként hasonlóságot mutatott az antik világ értékelésével, amennyiben, ha a kereskedelem nagy tételben folytatódott, az a közösség hasznát szolgálta, de a kisebb tranzakciók alantas tevékenységnek számítottak.¹³ Az egyes munkák minősítésének alapvető elve a bűnös tevékeny-

¹⁰ Lis–Soly i. m. (1. lj.) 99.

¹¹ Lillian Parker Wallace: *Leo XIII and the Rise of Socialism*. Durham, Durham University Press, 1966.

¹² Lis–Soly i. m. (1. lj.) 99.; lásd e tekintetben a XIII. Leó pápa *Rerum novarum* (1890–1891) enciklikájának áttörését.

¹³ Cicero i. m. (8. lj.) 62.

ségek megakadályozása volt, és segítségnyújtás a bűnösöknek. Lis és Soly ebből azt a következtetést vonják le, hogy az egyháznak a munka iránt való érdeklődése alapvetően nem szociális megfontolásokon alapult.¹⁴ Ez a megállapítás egysíkú, de az egyház kiindulópontja látványosan elhatárolható a kor szocialista, szociáldemokrata megközelítésektől.¹⁵

Az ellentmondások azonban egyre jobban előtérbe kerültek. Az egyik tényező az új termelési technikák és ezzel együtt a későbbi tömegtermelés és -foglalkoztatás előképeinek megjelenése, a másik a mezőgazdasági dolgozók, a jobbágyok és a bér munkások addig sem jó helyzetének romlása. A hivatkozott szerzők megjegyzik, hogy míg az egyház befolyása a társadalmi és a kulturális élet szinte valamennyi szegmensét áthatotta, a munkáról szóló diskurzusok szigorúan az egyház belső értékrendjét követték. Ismét felsejlik egy kettősség a munka, pontosabban az elképzelt munkás-paraszt-dolgozó ideál és az ettől az értékeléstől egyre távolabb kerülő gazdasági és szociális közeg viszonylatában.

A valóság és a virtuális valóság szétválásának egyik – de nem kizárólagos – oka a státuszviszonyok fennmaradása. Ez a kapcsolatok tekintetében azt jelentette, hogy az alárendelt – nem gazdaságilag, hanem személyében – generációkon keresztül beleszületett státuszába, ebből kitörni semmilyen lehetősége nem volt. Ugyanakkor a függőség kölcsönös volt, hiszen a fölrendelt helyzetének és uralmának meghatározó eleme volt, hogy kiszolgálták őt. Ez viszont az uralkodó státuszviszonyok alapján egyre kevésbé volt megoldható.

A valóság és a szerződés

Henry Sumner Maine híres mondata szerint „a modern társadalmak mozgása eddig a státusból a szerződésbe való átmenet volt”.¹⁶ Maine kora társadalmát akként jellemzi, hogy azt:

„a megelőző nemzedékektől főképp a kör terjedelme különbözteti meg, a melyben abban a szerződés elfoglal. [...] Bizonyos, hogy a közgazdasági tudomány, az erkölcsi vizsgálódás azon egyetlen szaka, a melyben nevezetes haladás történt napjainkban, nem felel meg az élet tényeinek, ha nem volna igaz, hogy a kényszerű jog a régente

¹⁴ Lis–Soly i. m. (1. lj.) 140.

¹⁵ Alátámasztja ezt a *Rerum novarum* szerkezeti felépítése és tartalma, amelyben jelentős részt tesz ki a szocialista javaslat elutasítása a magántulajdon megszüntetése tekintetében.

¹⁶ Henry S. Maine: *Ancient Law – Its Connection with the Early History of Society and its Relation to Modern Ideas*. New York, Henry Holt and Company, 1906 (Fourth American from the Tenth London Edition), 170.

általá betöltött tér legnagyobb részéből visszavonult, és az újkorig soha nem engedett mérvben szabadságukra hagyta az embereknek, hogy magukviselésének szabályait önmaguk alkossák meg.”¹⁷

A státuszviszonyok változása óriási fordulatot hozott a munka megítélésében és a munkával összefüggő emberi kapcsolatokban. A státuszviszonyok ugyanis nem egyszerű individuális alárendeltséggel jellemezhetők, hanem a társadalom szinte egésze beleszületett az adott státuszba, és azt generációkon keresztül hordozta. Ez jelentette az állandósult kiváltságot és az állandósult reménytelenséget, amelyet a korabeli társadalom fejlődési sebessége nem volt képes áttörni. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a státusz a tömeg számára volt fenntartva, bármennyire is differenciálódott az idők folyamán. A berobbanó szerződéses liberalizmus „a maga vad anarchiájában mindig individuális”.¹⁸ Alátámasztja ezt azoknak a törvényeknek a sora, amelyek tiltottak minden olyan intézményt, amely az egyéni szerződéses szabadság kiteljesedésének útjában állt. A szerződés mindenhatóságát jól tükrözi a *qui dit contractuel, dit juste* kifejezés.¹⁹

A korábbi valóság és virtualitás közötti különbség megmaradt, de más, rejtettebb módon. A státuszfüggőség, a közvetlen, a személyben megnyilvánuló intézményes alárendeltség a felszínen megszűnt, bárki szabadon dönthetett a saját sorsáról. A valóság azonban ebben a korszakban az volt, hogy a *quasi* státuszviszonyok tovább éltek. Erre utalt Wolfgang Friedmann, amikor azt hangsúlyozta, hogy „a jognak nem szabad ölbe tett kézzel tűrnie, hogy a szerződés a státusz álcázott formája legyen”. Mit jelentett mindez a munka megítélése és a munka során kialakuló kapcsolatok területén? A tömegtermelés sajátos ellentmondást gerjesztett, amennyiben a kapcsolat jogi kifejezése szigorúan csak individuális szinten volt elismert. Ugyanakkor létrejött a közösség, amelyet maga a termelés módszere hozott létre, és amely később megkerülhetetlen volt a jog számára. Lassan közelített egymáshoz a valóság és annak virtuális megfelelője, mindaddig, amíg a technológia újabb fejlődése által ismét megkísérelték, megkísérlik a kettő szétválasztását.

A megállapodáson alapuló kapcsolatok abban a pillanatban, amikor kollektív szintre emelkedtek, bizonyos összetartást sugalltak, adott esetben kellő egyensúlyt teremtettek a gazdaságban és a társadalmi élet egyéb területein. Egyáltalán nem véletlen, hogy ezeket a kapcsolatokat igyekeztek elfojtani, többek között a magántulajdon védelmére hivatkozva. A kapcsolatok individualizációja

¹⁷ Maine Sumner Henrik: *A jog őskora, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez*. Ford. Pulszky Ágost. Budapest, MTA, 1875. 246–247.

¹⁸ Lásd erről részletesen Kiss György: *Alapjogok kollíziója a munkajogban*. Pécs, Justis, 2010.

¹⁹ Louise Rolland: *Qui dit contractuel, dit juste (Fouillée) ... en trois petits bonds, à reculons*. IXe Congrès de l'Association internationale de méthodologie juridique (Tunis, nov. 2005): Les principes généraux de droit.

azonban tömegek mozgatása, mozgása, foglalkoztatása esetében hosszabb távon nem lehetséges, illetve nagy feszültségek halmozódhatnak fel. A munka értéke annak gazdaságosságához, felhasználhatóságához igazodott, és a munkavégzők sorsa ismét háttérbe szorult. Pontosabban: megállapodások sikerén múltott.

A virtuális valóság diadala?

Mindennapjaink kapcsolatait új fogalmak alakítják, mint például az *app*ok. A munkavégzés során egyre gyakrabban halljuk a *gig* vagy a *sharing economy/work*, az *on-demand* vagy éppen a *crowdwork* kifejezéseket. Mit jelentenek? Csupán technológiai érdekességek, esetleg új kommunikációs lehetőségek, vagy olyan innovációk, amelyek az életünket, mozgásterünket alapvetően behatárolják? Az előző pontban a szerződés és a környezete bizonyos diszkrepanciáit vázoltam fel megjegyezve, hogy a megállapodás könnyen a státuszviszonyok álcázására szolgálhat.²⁰ Amikor napjainkban a szerződést – legalábbis annak hagyományos értelmezését – sok esetben felváltja a *click*, elgondolkodom azon, hogy az egyszerű kattintásnak, jóváhagyásnak milyen következményei lehetnek, mit vállal a kikkelő, kikkel létesít és milyen tartalmú kapcsolatot. Egyáltalán, milyen térbe, milyen keretek közé lép be? Továbbmenve: létezik-e keret?

A korábbi munkakapcsolatok mindig valamilyen többé-kevésbé pontosan körülhatárolható térben, szervezetben érvényesültek. Lehetett ez a *pater familias* családja, a hűbérúr alattvalói rendszere, a céhek szigorúan zárt közössége, a manufaktúrák vagy a gyárak egyre bővülő szervezete. Ezeknek a szervezeteknek a tartalma, törvényei határozták meg a munkakapcsolat és ezen túl a személyes relációk természetét, az alávetettség, a függőség vagy éppen az együttműködés szükségességét és lehetőségét.

Már a digitalizáció említett vívmányainak térhódítása előtt is megfigyelhető volt a szervezeti keretek és kötelékek tompítása, kiszervezése: az *outsourcing*.²¹ Nem tárgyalva e helyütt a folyamat jogi konzekvenciáit, a jogállásváltozással, a felelősség megosztásával együtt járó problémákat, egy lényeges ellentmondásra hívom fel a figyelmet. A szervezet, a szervezethez való tartozás lojalitást, hűséget követel, míg a szervezet, illetve a szervezet ura részéről elvárja a gondoskodást, a csatlakozottakkal szembeni felelősségteljes magatartást. Ezt több jogelv és jogintézmény is kifejezi, mint például a német *Treue- und Fürsorgepflicht* vagy szintén

²⁰ Wolfgang Friedmann: *Law in a Changing Society*. London, Stevens and Sons, 1972. 122.

²¹ W. Matthew Finkin: Beclouded Work, Beclouded Worker in Historical Perspective. *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 37. (2016), 3. 603–618.; V. W. Katherine Stone: *From Widgets to Digits; Employment Regulation for the Changing Workplace*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

a német polgári törvénykönyvben található méltányos mérlegelés elve (*billiges Ermessen*).²² A szervezet működtetése költséges és felelősséggel jár, a kiszervezés pedig mindezek csökkentésének, sőt áthárításának egyik eszköze. A kiszervezés azonban még egy lényeges elemet is magában foglal, nevezetesen a kapcsolatokat, a szervezeti identitás erodálódását, a lojalitás csökkenését. Ez kétélű jelenség. Egyrészt a kötöttségek feloldásának látszatát kelti a korábbi szolgálatot nyújtóban, a munkavállalóban, másrészt ezzel együtt csökken az intézményes kontroll lehetősége. A körülmények azonban jószerével ugyanazok maradtak, mint korábban, csak a szervezeti kötöttség helyett egy sokkal összetettebb függőség alakult ki.

Ez a kapcsolatok szintjén azt jelenti, hogy a munkát kínáló személynek a másik fél üzletmenetébe, érdekkörébe kell illeszkedni, ami adott esetben jóval több kötöttséget jelent, mint egy formális szervezethez való tartozás. Az ellenőrzés is megmarad, csak azt már nem a szervezet erejével, a magántulajdonból eredő előjogokkal magyarázzák, hanem a szerződéses, a jogügyleti konstrukció következményeként. Egy elem viszont elmarad, nevezetesen a gondoskodás, a védelem, amely bármilyen gyatra volt is bizonyos időszakokban – éppen a szervezet érdekében –, valamilyen szinten mindig létezett. Kérdezhetnénk, hogy a kiszervezés következtében kialakult konstrukcióban a szolgálat megrendelőjének, fogadójának nem érdeke-e a korábbi gondoskodás, védelem fenntartása. Álláspontom szerint egyre kevésbé, ugyanis a munkát végző az esetek jelentős részében cserélhető. Ez elvezet annak a problémának a tisztázásához, hogy a munkavégző ember milyen minőségében vesz részt ezekben a munkakapcsolatokban. Mielőtt ezt elvégeznénk, térjünk vissza a digitalizáció által kialakított új viszonylatokra.

A változás mélységét jól jelzi a digitális platform jellemzésére szolgáló egyik álláspont. Ennek értelmében a platform tiszta innováció, amely alapját képezi további, szinte tetszőleges felhasználási lehetőségeknek. A platform mint innováció túllép minden eddigi szabályozás korlátain, és el is kell hárítani minden akadályt a fejlődése útjából.²³ A platform tehát további felhasználásokra nyújt lehetőséget, így munkavégzésre, munkalehetőség megtalálására és kínálatára. A platform (maradjunk ennél a kifejezésnél) számos tevékenységtípus megszervezésére alkalmas. Ezek között vannak olyanok, amelyek elvégezhetők a hagyományos munkaszervezési módban, de olyanok is kialakultak, amelyek tipikusan a technológiai fejlődés eredményei. A konstrukciónak ennek megfelelően számos változata van, az alábbiakban csak a közös jellemzőket emelem ki:

²² Bürgerliches Gesetzbuch, § 315.

²³ Veena B. Dubal: The Drive to Precarity: A Political History of Work, Regulation, & Labor Advocacy in San Francisco's Taxi & Uber Economies. *Berkeley Journal of Employment & Labor Law*, 38. (2017), 1. 128.

- Önkéntesség és önállóság: a platform által kínált feltételek jogi természetüket tekintve ajánlatok vagy még inkább felhívások ajánlattételre. Mindegyik hangsúlyozza, hogy a jelentkező fél – a munka tényleges teljesítője – önálló szerződő fél (*independent contractor*), aki a platformtól független, önállóan teljesítő személy.
- A feltételek elfogadása, az applikáció letöltése és tudomásulvétele (az applikáció vagy a munkavégző ajánlatának elfogadása) nem kötelezi a feleket hosszabb távú lekötöttségre. Ez közelebbről azt jelenti, hogy a munkavégző nem köteles folyamatosan rendelkezésre állni,²⁴ azt a munkát fogadja el, amelyiket akarja, és a platform sem köteles folyamatosan munkát ajánlani, illetve a már elvégzett munka átvételét is megtagadhatja. Ennek különösen akkor van jelentősége, ha belép a harmadik személy – nevezzük végfelhasználónak –, ami az esetek nagy többségében tipikus.
- A funkciók, a jogok és köteleességek, valamint a felelősség megoszlik a platform, a munkavégző és a végfelhasználó között.

Témánk, nevezetesen a munka során kialakult kapcsolatok jellege és minősége szempontjából fontos, hogy a változást jól tükrözi az *crowdot* jellemző egyik minősítés. Talán joggal kérdezem, hogy milyen kapcsolat az, amikor nem ismerem azt, akinek a munkát végzem, nem lehetek biztos abban, hogy a teljesítesémet elfogadja, és így abban sem, hogy a munkám ellenértékét valaki megtéríti.²⁵ Lehet, hogy ez a megállapítás túl hangsúlyos vagy már-már a tényeket ferdítő túlzás, de bizonyos következtetések levonására mindenképpen alkalmas. És ezen a ponton térek vissza ahhoz a kérdéshez, hogy a munkavégző ember milyen minőségében vesz részt a munkakapcsolataiban.

A más részére történő munkavégzés alapvetően két csoportba sorolható, az úgynevezett önálló munkába (vállalkozás, megbízás) és a függő vagy önállótlan munkába. Az előbbiben a munkavégző a végeredménnyel (vállalkozás) vagy folyamatos tevékenységével (megbízás) része a jogügyletnek, ő maga azon kívül marad. Az önállótlan munka súlyos örökséget cipel évezredek óta, nevezetesen a bérletet. A római jogban ismert *se locare* az önbérbeadást, míg az *operas suas locare* a munkaerő bérbeadását jelentette. A bérbeadás volt az a jogalap, amellyel az a személy, aki nem volt képes a piacon önállóan megjelenni, tartozott valakihez, valamilyen közösséghez annak akaratát teljesítve. Ez a kapcsolat, illetve az alárendeltség idővel módosult és csökkent, úgy tűnt, hogy az erőviszonyok

²⁴ Lásd ezzel szemben *Pimlico Plumbers Ltd. and Another v. Smith Trinity Term* [2018] UKSC 29.

²⁵ Luca Ratti: *Online Platforms and Crowdwork in Europe: A Two-Step Approach to Expanding Agency Work Provisions?* *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 38. (2017), 1. 490–491.

valamelyest közelítettek egymáshoz. Álláspontom szerint ebből fog részben kitörni a platform által szervezett munka. Ezt tükrözi az arra a kérdésre adható válasz, hogy ebben a struktúrában hol helyezkedik el a munkavégző ember: az ember maga az üzlet. Azért csak részben, mert a digitalizáció, illetve a platform megteremti annak is a lehetőségét, hogy sokan – általában alkalmakként – önállóan végezzenek el rövid távú feladatokat, rendszerint a virtuális térben. Két-, három- vagy éppen sokoldalú kapcsolatok, kapcsolatrendszerek jönnek létre és szűnnek meg, de ezeknek a virtuális térben nyoma marad. Valahol megjelenünk, teszünk valamit, a valóságban valaminek vége lesz, de a virtuális nyomunktól nem tudunk szabadulni.

Utószó

Nem akarom a virtuális térben végzett, illetve a platformok által szervezett munka gazdasági jelentőségét túlbecsülni, de bizonyos jelek meghatározott irányba mutatnak. Például nagyon rövid idő alatt megváltozott a termelésben és a szolgáltatásban tevékenykedők aránya. A termelőmunka már a korábbi technológiai robbanás következtében is rengeteg munkaerőt szabadított fel, ezek egy részének pozitív változást hozott a digitalizáció – már aki egyáltalán élni tud vele. Azon túl, hogy a jog küzd, mondhatni, kínlódik ezzel a jelenséggel, e tanulmány témája szempontjából fontosabb a munkavégzés által kialakított kapcsolatok, interakciók átalakulása. A munka normális esetben meghatározza a közösségünket, társaságunkat, munka- és egyéb társadalmi kapcsolatunkat, amelyet eddig valóságnak tekintettünk, még akkor is, ha ideológiai, politikai vagy akár gazdasági okokból voltak egyéb áthallások (az ember mint jogtárgy, a munka mint a Mindenható szolgálata, az ember mint státusz, a szerződés által adott függetlenség érzete stb.). Ez a kapcsolat fokozatosan áttevődik egy másik szférába, a „felhőbe”, amely fokozatosan új valósággá válik.

Nem akarok azon merengeni, hogy ez a folyamat jó-e, vagy rossz, hiszen úgy tűnik, hogy feltartóztathatatlan, és tiltása – a megoldás keresése helyett – eddig semmilyen eredményt nem hozott. Kétségtelen továbbá, hogy a digitalizáció és vele együtt a platformok szerepe a munkavégzés megszervezésében fejlődni fog, egyre nagyobb területeket fog áthatni, és erre a technológia mindig készen fog állni, hiszen szinte önmagát fejleszti. Csupán az a kérdést teszem fel magamnak, hogy az emberi kapcsolatok milyen irányba haladnak akár a közeli jövőben, és maga az ember fejleszthető-e az átalakulásra.